

УДК 343.82

В.В. КАРЕЛІН, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ЗАСТОСОВУВАННІ ДО ЗАСУДЖЕНИХ ЗАХОДІВ СТЯГНЕННЯ І ЗАОХОЧЕННЯ

Ключові слова: принципи кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавчий кодекс, принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, виконання покарань відбування покарань

В основі кримінально-виконавчого права знаходяться основоположні засади (принципи) як концентроване відбиття всіх напрямків практики виконання покарань; принципи кримінально-виконавчого права синтезують, узагальнюють уявлення, знання й поняття про суть процесу виконання покарань. А.Х. Степанюк обґрунтовано переконує, що під такими принципами слід розуміти об'єктивно зумовлені процесом виконання покарання вихідні положення, що характеризують і пронизують діяльність по виконанню покарань [1, с.78]. Закріплення в нормах кримінально-виконавчого законодавства зазначених принципів у той же час є закріпленням принципів діяльності органів та установ виконання покарань. І, навпаки, принципи діяльності органів та установ виконання покарань можуть набувати властивості принципів права лише після закріплення їх нормами кримінально-виконавчого

законодавства.

До 2003 р., до прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), принципи кримінально-виконавчого права не регламентувались у жодному українському Виправно-трудовому кодексі, а лише побічно впливали з його деяких норм, хоча необхідність такої регламентації дискутувалася в науковій юридичній літературі [2, с.29; 3, с.17; 4, с.15]. У кримінально-виконавчому праві під принципами слід розуміти основні керівні засади, що характеризують ексекутивну діяльність [5, с.174]. Принципи кримінально-виконавчого законодавства, відображаючи суть виконання покарань, становлять собою орієнтири для суб'єктів виконання покарань, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання. Через це принципи виступають у ролі відмітних якостей процесу здійснення адміністрацією органів та установ виконання покарань правообмежень, властивих покаранню, а також відтворюють те, як реалізація кари відбивається на правовому становищі засуджених. У той же час зміст принципів у КВК України не розкрито, тому вирішення цього питання «віддано на відкуп» доктринальному тлумаченню.

Саме відсутність чіткого визначення та змісту означених принципів, на нашу думку, й створює певні проблеми при їх практичній реалізації. Наведене цілком стосується й принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки в процесі відбування покарання у виді позбавлення волі, зумовлюючи необхідність з'ясування його змісту та засобів впровадження у практику. Враховуючи, що саме названий принцип має братися за основу при застосуванні до засуджених заходів заохочення і стягнення, необхідним є визначення його змісту та правил дотримання.

Певні аспекти проблеми принципів кримінально-виконавчого права та законодавства досліджували такі вчені-юристи, як А.Х. Степанюк, П.Г. Пономарьов, А.І. Зубков,

В.О. Уткін тощо. Поряд із цим, на нашу думку, окремої уваги заслуговує мало досліджений науковцями галузевий принцип кримінально-виконавчого законодавства – принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, що фактично не був предметом окремого дослідження. У теперішній час в Україні йому присвячено лише декілька наукових статей, зокрема, А.П. Гея, О.Г. Колба та І.С. Міхалко. Взагалі не дослідженими залишаються роль та можливості прокуратури у забезпеченні цього принципу в діяльності органів і установ виконання покарань.

В статті поставлена мета окреслити проблемні питання, що виникають у практиці застосування негативних стимулів – заходів стягнення до засуджених в період відбування покарання та показати роль принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки при цьому.

Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки являє собою не що інше, як принцип поєднання методів переконання та примусу як загальнодержавних методів державного управління. Як вірно зауважує І.С. Міхалко, галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених вирішує проблему спільного існування, співвідносності та сумісності двох протилежних за змістом правових категорій примусу та стимулювання, двох взаємозалежних аспектів процесу, які виявляються, з одного боку, в карі (репресії) і, з другого боку, в гуманізмі (заохоченні), що водночас заперечують і передбачають існування один одного. Раціональне, гармонійне поєднання, використання цих протилежних аспектів у процесі виконання-відбування покарання є засобом подолання суперечливості інтересів адміністрації і засуджених. З огляду на те, що галузевий принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання

правослухняної поведінки засуджених оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених – каральні та заохочувальні, саме ці елементи і становлять особливість його змісту та охоплюються сферою його дії [6].

Безперечно, дотримання вимог режиму не може бути здійснено при відсутності достатньо надійних засобів, які були б здатні їх забезпечити. У Словнику російської мови засіб визначається як прийом, спосіб дії для досягнення будь-чого, як сукупність пристосувань для здійснення тієї чи іншої діяльності. «Забезпечити» – значить зробити можливим, дійсним, реально виконуваним. Таким чином, «засоби забезпечення» – це прийоми, способи, що роблять щось реально виконуваним та дійсним.

Однією з основних режимних вимог є дотриманням засудженим, персоналом та іншими особами певних встановлених правил. Її досягнення вимагає звернення до передумов поведінки людини, джерел її діяльності, потреб, що спонукають до певного виду діяльності. Сучасні теорії мотивації будуються на двох основних поняттях: «потреби» та «винагорода», яка у даному випадку виступає в ролі стимулу. Виходячи з цього, дотримання засудженим, персоналом або іншими особами вимог режиму (позитивна поведінка) перш за все можна забезпечити позитивними та негативними стимулами. До їх числа відносяться стимули у значенні – «засоби впливу на людину в формі покарання чи заохочення, а так само загрози застосування покарання чи обіцянки заохочення», які можуть змінити поведінку людини. Відповідні стимули передбачені в нормах кримінально-виконавчого та іншого законодавства, а також відомчих нормативно-правових актах. Одні з них є негативними: погрози застосування стягнення; інші – позитивними: можливість умовно-дострокового звільнення, отримання винагороди тощо.

Заохочувальні заходи та заходи стягнення, що можуть бути застосовані до персоналу кримінально-виконавчої системи, підстави та

порядок вживання визначені у Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу», Дисциплінарному статуті ОВС та інших актах. Стосовно інших осіб, які вступають в контакт з засудженими та персоналом, – стимулювання їх поведінки визначається КВК України, а також іншими законодавчими актами (приміром, порушення громадського порядку в установі виконання покарань тягне за собою відповідальність, визначену Кодексом України про адміністративні правопорушення).

Саме у процесі застосування до засуджених як каральних, так і виховних засобів впливу під час виконання і відбування покарання (останні втілюються в зміні умов тримання засуджених, застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у ст.ст.67–68, 46, 82–83, 130,132, 144–145 КВК України), і проявляється принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Існує й більш широкий погляд на це питання: оскільки в кримінально-виконавчому праві, крім заходів заохочення та стягнення, можна виокремити й інші примусові (наприклад, обшуки, адміністративний нагляд, застосування на ручників, гумових кийків, гамівних сорочок тощо) і стимулюючі (наприклад, умовно-дострокове звільнення засудженого) заходи впливу на засуджених, останні також є проявом принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки [6].

Не оспорюючи по суті останньої думки, зауважимо, що головна увага буде зосереджена на так званій «дисциплінарній практиці», оскільки порушення при притягненні засуджених до дисциплінарної відповідальності можуть мати доволі негативні, та у деяких випадках не виправні, наслідки.

Перелік заходів стягнення, що мають характер негативного стимулу для засуджених, визначений у ст.132 КВК України. Їх можна поділити на дві основні групи: а) заходи стя-

гнення, що носять разовий характер або триваючі відносно нетривалий період; б) заходи стягнення, пов'язані з тривалою зміною порядку та умов тримання засуджених. До заходів стягнення, що носять разовий характер або триваючі відносно нетривалий період слід віднести: попередження; догана; сувородогана; призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії; дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати; поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб; поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб; переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиночної камери) на строк до трьох місяців.

До заходів стягнення, що пов'язані з тривалою зміною порядку та умов тримання засуджених відноситься скасування поліпшених умов тримання. При застосуванні заходів стягнення до засудженого повинні враховуватись обставини вчинення правопорушення, особа засудженого та його попередня поведінка. Воно повинно відповідати тяжкості та характеру правопорушення та виключати заподіяння засудженим фізичних страждань і приниження людської гідності. Заходи стягнення у виді поміщення в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу (одиночну камеру), є крайніми заходами дисциплінарного реагування, що застосовуються до засуджених, які свідомо відмовляються виконувати встановлений порядок відбування покарання. мають негативну спрямованість особистості та не реагують на профілактичні і виховні заходи. Водночас закон чітко вказує категорії засуджених, які ні за яких умов не можуть бути поміщені в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщен-

ня камерного типу (одиначну камеру): вагітні жінки, жінки, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях та інваліди першої групи.

Порядок застосування заходів стягнення до осіб, позбавлених волі, закріплено у ст.134 КВК України. Так, стягнення може бути накладене лише на особу, яка вчинила проступок, і не пізніше десяти діб з дня виявлення проступку, а якщо у зв'язку з проступком проводилась перевірка, то з дня її закінчення, але не пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. Накладене стягнення звертається до виконання негайно, а у виняткових випадках – у строк не пізніше одного місяця з дня його накладення; якщо протягом місяця з дня накладення стягнення воно не було звернено до виконання, то це стягнення не виконується. Як витікає з положень названої статті, зміст діяльності адміністрації колонії по покаранню засуджених базується на трьох основних принципах: а) врахування причин, обставин і мотивів вчинення правопорушення, особи засудженого та його попередньої поведінки; б) відповідність стягнення тяжкості та характеру порушення; в) заборона накладати декілька стягнень за одне вчинене порушення. Отож, правова природа встановленого у законі порядку застосування заходів стягнення обумовлена положеннями ст.61 Конституції України, у якій зазначено, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Крім того, юридична (в тому числі й дисциплінарна) відповідальність особи має виключно індивідуальний характер.

Необхідно відзначити, що питання законності притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності має велике значення, оскільки помилка у застосуванні до засуджених негативних стимулів у вигляді дисциплінарних стягнень може потягти більш тяжкі наслідки, ніж просто негативна характеристика в процесі виконання-відбування покарання. Так, склад злочину, передбачений у

ст.391 КК України, встановлює кримінальну відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи. Диспозиція цієї статті викладена наступним чином: «Злісна непокоря вимогам адміністрації виправної установи або інша протидія адміністрації у законному здійсненні її функцій особою, яка відбуває покарання у виді обмеження волі або у виді позбавлення, якщо ця особа за порушення вимог режиму відбування покарання була піддана протягом року стягненню у виді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або переводилася на більш суворий режим відбування покарання». Одною з умов для притягнення засудженого за ст.391 КК України є попереднє застосування до засудженого стягнення у виді поміщення до ПКТ або ДІЗО за дії, що мали на меті уникнення від подальшого відбування покарання. Але ж доволі часто трапляються випадки, коли за вчинення названого злочину притягуються до відповідальності особи, які були поміщені до ПКТ або ДІЗО з інших причин.

Іншою умовою застосування названої статті КК України є наявність у засудженого двох стягнень. Фахівці відзначають [7, с.36–38], що часто ці стягнення – за якісь дрібні порушення, наприклад, не за «зразком» прибрано постіль, або – некоректно поведився з представником адміністрації, або – поміняв ліжко у камері. Як правило, за такі порушення накладається стягнення – позачергове прибирання приміщень або території установи. Характерно, що такі призначення відбуваються працівниками установи з розумінням того, що засуджений відмовиться його виконувати (тобто штучне). Звичайно, є норми, які вимагають і постіль прибирати, і коректно поводитися, є і заборона міняти призначене у камері ліжко, але вважати такі проступки достатніми для того, щоб дії засудженого кваліфікувати як кримінальний злочин, – така позиція далека від адекватності покарання вчиненому злочину. Натомість, вважати складовим елементом кримінального злочину незастебнутий гудзик або ліжко,

прибрано не за зразком – для багатьох працівників установ виконання покарань не є дивним. Очевидно, що чимало таких стягнень штучні, і вони застосовуються лише для того, аби формально були витримані умови, за якими можна притягнути особу за ст.391 КК України.

Відповідно до положень ч.1 ст.132 КВК України, при призначенні заходів стягнення враховуються причини, обставини і мотиви вчинення порушення, поведінка засудженого до вчинення проступку, кількість і характер раніше накладених стягнень, а також пояснення засудженого щодо суті проступку. Стягнення, що накладаються, мають відповідати тяжкості і характеру проступку засудженого. У науковій літературі робиться висновок, що поняття тяжкості і характеру проступку засудженого носять у кожному конкретному випадку індивідуально-оціночний зміст, так як у кримінально-виконавчому законодавстві їх визначення відсутнє. Зміст цих термінів по аналогії (схожості, подібності тощо) можна з'ясувати з поняття «тяжкість злочину» – небезпечності для суспільних відносин, які охороняються законом. При цьому у складі правопорушення зміст його тяжкості складають такі об'єктивні ознаки та елементи, як об'єкт посягання, вид і форма посягання (дія чи бездіяльність, кількість посягань, їх інтенсивність), суспільно небезпечні (шкідливі) наслідки та ін. Характер проступку визначається формою вини, суб'єктом правопорушення (вперше чи неодноразово, систематично та ін. вчиняв проступки), мотивом, метою та іншими суб'єктивними ознаками складу правопорушення [8, с.321].

Порядок прийняття рішень про покарання засуджених не визначений у жодному нормативному акті, за винятком застосування заходів стягнення у виді поміщення осіб, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор або в карцер чи переведення до приміщення камерного типу (одиночної камери), що є крайніми заходами дисциплінарного реагування. Останній окре-

слено у відповідних Методичних рекомендаціях Державного департаменту України з питань виконання покарань. За цим нормативним актом за кожним фактом порушення засудженим вимог умов відбування покарання організовується перевірка, при цьому документами, що засвідчують факт порушення умов відбування покарання є: акт, складений працівниками колонії; рапорт або доповідна працівника колонії; пояснення інших осіб, які були свідками порушення; інші матеріали, які підтверджують порушення умов відбування покарання (акт обшуку, псування тощо). Документ, який підтверджує порушення умов відбування покарання, повинен містити відомості про особу, яка вчинила порушення (прізвище, ім'я та по батькові, рік народження засудженого, відомості про судимість, номер відділення соціально-психологічної служби, в якому тримається особа, час, місце вчинення правопорушення та його докладний опис). Документ повинен бути підписаний співробітником установи розбірливим підписом. Від засудженого, який вчинив порушення, відбирається письмове пояснення, а в разі відмови давати його – складається відповідний акт за підписом не менш як трьох співробітників, в тому числі – особи, якою було виявлено порушення [9, с.20].

Вищевказані документи передаються особою, яка їх склала, черговому помічнику начальника установи, який реєструє їх у той же день в журналі обліку рапортів про порушення установленого порядку відбування покарання, а також скарг, заяв та інших повідомлень про правопорушення, а при наявності підстав – також у книзі обліку інформації про злочини і пригоди. Черговий помічник начальника установи передає зареєстрований матеріал для розгляду начальнику установи, який доручає начальнику відділення соціально-психологічної служби або іншій посадовій особі провести подальший збір усіх необхідних матеріалів, які підтверджують порушення установленого порядку відбування покарання. Начальник відділення

соціально-психологічної служби після отримання матеріалів про порушення вивчає їх, при необхідності доопрацьовує, а також проводить співбесіду з засудженим.

Для прийняття рішення про застосування до засудженого стягнення начальник відділення соціально-психологічної служби забезпечує додатковий збір таких документів: а) рапорт співробітника, яким виявлено порушення; б) письмове пояснення засудженого або акт про відмову дачі пояснень; в) пояснення свідків (очевидців) порушення; г) рапорт начальника відділення соціально-психологічної служби з пропозиціями щодо міри реагування за порушення; д) перевірені довідки (акти обшуку, псування тощо); е) акт медичного огляду при алкогольному сп'янінні або одурманюючому стані (повинен бути підписаний тільки лікарем, на якого цей обов'язок покладений начальником установи); ж) акт медичного огляду щодо ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; з) медична довідка про стан здоров'я засудженого та можливість тримання в умовах дисциплінарного приміщення; і) при переведенні до приміщення камерного типу – характеристика та індивідуальна програма соціально-психологічної роботи із засудженим [9, с.22].

Дотримання означеної вище процедури, безумовно, забезпечило би ґрунтовне вивчення факту порушення й адекватне реагування на нього. Проте, практика свідчить, що у більшості випадків перевірки по факту порушень вимог режиму засудженими та особами, узятими під варту, проводяться формально, вина чітко не встановлюється, накладені стягнення не відповідають тяжкості порушення.

Незважаючи на нормативне закріплення такого принципу, як раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки, практика свідчить про певну недосконалість процесу його реалізації в діяльності установ виконання покарань, що зумовлено рядом причин:

по-перше, це відсутність законодавчого

визначення змісту цього принципу, що не дозволяє усім учасникам процесу виконання-відбування кримінальних покарань правильно його розуміти та, як наслідок, впроваджувати у щоденну діяльність;

по-друге, недосконалість нормативного регулювання (відсутність чітко визначеної процедури) порядку застосування до засуджених негативних стимулів їх поведінки, що створює умови для зловживань та різних підходів до вирішення цих питань у різних областях України;

по-третє, низька обізнаність персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України з нормативно-правовою базою та механізмом реалізації прав засуджених, обставинами, що повинні враховуватись при корегуванні поведінки засуджених.

Наявність названих недоліків та упущень в практичній діяльності, на нашу думку, створює додаткові перешкоди для забезпечення законності, гуманізму та дотримання прав людини в діяльності органів і установ виконання покарань, та потребує негайного розв'язання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степанюк А. Ф. Роль принципів уголовно-исполнительного права в формировании законодательства / А. Ф. Степанюк // Весы Фемиды. – 2000. – № 3 (5). – С. 76–81.
2. Нерсисянц В. С. Право и закон: их различие и соотношение / В. С. Нерсисянц // Вопросы философии. – 1988. – № 5. – С. 29–31.
3. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. И. В. Шмарова. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 418 с.
4. Васильев А. М. О правовых идеях-принципах / А. М. Васильев // Сов. гос-во и право. – 1975. – № 3. – С. 14–16.
5. Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого права / А. Х. Степанюк // Вісник Акад. правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 171–181.
6. Михалко І. С. Відображення принципу

раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у Європейських пенітенціарних правилах / Михалко І. С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pib/2009_1/PB-1/pb-1_6.pdf.

7. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Харків : Права людини, 2011. – 368 с.

8. Науково-практичний коментар Кримі-

нально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. Степанюка А. Х. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.

9. Про заходи щодо підвищення ефективності застосування дисциплінарної практики щодо засуджених до позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої системи / затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань : від 19.03.2002 р., № 5-1085/Лв. – К. : Державний департамент України з питань виконання покарань, 2002. – 36 с.

Карелін В. В. Дотримання принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки при застосовуванні до засуджених заходів стягнення і заохочення / В. В. Карелін // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 216–222 [Електронний ресурс].

Досліджується актуальне питання розкриття суті принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки при застосовуванні до засуджених заходів стягнення і заохочення. Особливу увагу приділено впливу цього принципу на процес виконання покарання у виді позбавлення волі. Запропоновано негайне розв'язання проблеми шляхом усунення негативних перешкод і явищ.

Карелин В.В. Обеспечение соблюдения принципа рационального применения принудительных мер и стимулирования правоуповнутого поведения при применении к осужденным мер поощрения и взыскания.

Исследуется актуальный вопрос раскрытия сути принципа рационального применения мер принуждения и стимулирования правоуповнутого поведения при применении к осужденным мер взыскания и поощрения. Особое внимание уделено влиянию этого принципа на процесс исполнения наказания в виде лишения свободы. Предложено немедленное решение проблемы путем устранения негативных препятствий и явлений.

Karelin V.V. Providing of Observance of Rational Application Principle of Force Measures and Stimulation of Law Obedient Behavior at Application to Convict Measures of Encouragement and Penalty

In the article the issues of essence discovery of rational application principle of compulsion measures and stimulation of law obedient behavior at application to convict disciplinary and encouragement measures are investigated. The influence of this principle on the process of execution of punishment as imprisonment is attended. Immediate solution of problem by the removal of negative obstacles and phenomena is offered.